

ДАВНЬОРУСЬКА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ СВЯТ СЛОБОЖАНЩИНИ

Ліманська О.В., кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри хореографії
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Анотація. В статті висвітлено на прикладі календарного циклу Слобожанського регіону риси традиційних українських свят та їх зв'язок з давньоруською культурою.

Ключові слова: давньоруська культура, традиційне свято, народний календар.

Аннотация. Лиманская О. В. Древнерусская культура как основа формирования традиционных праздников Слобожанщины. В статье выявлены на примере календарного цикла Слобожанского региона черты традиционных украинских праздников и их связь с древнерусской культурой.

Ключевые слова: древнерусская культура, традиционный праздник, народный календарь.

Annotation. Limans'ka O. V. Old Russian culture as the basis of formation of Slobozhanshina's traditional holidays. In this article features of traditional Ukrainian holidays and their connection with Old Russian culture are revealed by example of the circle of the season of the Slobozhanshina region.

Key words: Old Russian culture, traditional holiday, national calendar.

Постановка проблеми. У давньоруському календарі свята й обряди відігравали роль сакрального оформлення усіх важливих подій життя людини, родини, спільноти загалом. Свята народного календаря й пов'язані з ними вірування є одним з найдавніших компонентів традиційної землеробської культури. Вони органічно пов'язані з трудовою діяльністю людини, мають яскраво виражений аграрний характер, особливо у контексті стереотипів господарювання скотарів та хліборобів. Тому ці свята мають найбільш фіксовані ритуальні ознаки й атрибути.

З прадавніх часів найголовнішою працею слобожан було хліборобство. Хліборобством займалися не тільки усюди по селах, а й по містах. Навіть в Харкові в XVIII ст. і в першій половині XIX ст. усі його околиці – Холодна гора, Лиса гора, Журавлівка, Основа були заселені майже цілком хліборобами, звідси є зрозумілою велика шана приходу весни.

Зв'язок роботи з важливими науковими або практичними завданнями. Дана робота виконана згідно плану науково-дослідної роботи ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дослідженні дохристиянської культури Русі – України довгий час переважав історико-порівняльний метод, що сприяло появі різних інтерпретацій та реконструкцій походження окремих елементів святкової традиції. У другій половині XX ст. інтерес до давньоруської культури помітно зростає. З'являються нові підходи, зумовлені новими знаннями в різних галузях наук. В працях періоду кінця XX ст. – початку XXI ст. автори намагаються по-новому висвітлити сутність дохристиянського світогляду. Сучасні дослідження означеної проблеми можна розподілити за напрямками: 1) праці, що містять аналіз давньоруських міфологічних персонажів у контексті традиційних святкувань (В. Іванов, Ю. Павленко, В. Скуратівський, М. Ткач, П. Толочко та ін.); 2) праці, що розкривають специфіку міфологічного світогляду українців (В. Біляцька, Г. Булашев, В. Давидюк, Н. Данилевська, І. Меркулов, О. Поріцька, М. Чумарна та ін.); 3) етнографічно-фольклористичні праці представників діаспори (О. Воропай, С. Килимник, І. Огієнко); 4) праці, спрямовані на з'ясування сутності давньоруської духовної культури та її вплив на формування святкової традиції Слобожанщини (М. Бердута, О. Пенькова, М. Семенова, О. Титар, І. Щербіна та ін.).

Отже, незважаючи на наявність певного наукового доробку з проблеми, можна сказати, що питання зв'язку давньоруської культури з формуванням святкового календаря слобожан недостатньо висвітлено у сучасному вітчизняному мистецтвознавстві.

Постановка задачі.

Мета дослідження – розкрити риси традиційних українських свят Слобожанщини в контексті давньоруської культури.

Згідно з метою, постають такі **завдання**:

- розглянути міфологічну основу давньоруського календаря;
- встановити зв'язок традиційних українських свят Слобожанського регіону з давньоруською культурою;
- надати хронологічний опис українських календарних свят Слобожанщини.

Результати дослідження. Особливість язичницького світогляду полягає в тому, що він приймає світ у всьому його різноманітті, учить знаходити прекрасне в природі, звідси впливає її обожнювання. Людина в свою чергу є частиною світобудови, тож усі люди гідні поваги і розуміння.

У статті „Архаїчне мислення: віра, міф, пізнання” російський філософ І. П. Меркулов пропонує своє бачення причини виникнення міфологічного

світу: „Усвідомивши свою неповторність і смертність, люди, природно, були змушені вибирати якусь форму психологічного захисту, яка заблокувала б доступ до їх свідомості негативних емоцій. Вихід було знайдено за допомогою звернення до віри у надприродне як джерела позитивних емоцій, по суті справи – психологічного допінгу” [9, с. 21].

Водяна, як і вогненна стихії, – найбільш яскраві відображення присутності помислів Рода-Всесоздателя на Землі. Наш предок, змиваючи бруд і пил, намагався очиститися від наносного, щоб стати самим собою. Обряд обмивання є не що інше як відновлення свого психофізичного потенціалу, і це добре розуміли наші предки. Умившись, людина прикладала своє чоло до священних символів богів, щоб набратися праведних помислів. Вишитий червоним ромб – один зі знаків Роду. Ромб синім кольором із продовженими лініями – сакральний знак Мокоші і Рожаниці. Чотири ромби з синім або зеленим кольором у кожному просвіті – священний символ Матері Сирої Землі тощо.

Макош – богиня чаклунства і хазяйка Переходу з цього світу у світ Інший. У нижній іпостасі у цьому випадку можна говорити, що вона – мати вітрів і володарка лісового світу. На слобожанських вишивках розміщена між двох лосих-рожаниць, як наслідок хтоничності в художньому зображенні, вона має вигляд високої огрядної жінки з непропорційно великою головою, увінчаною шапкою з виступаючими краями (характерний жіночий рогатий головний убір носили ще в XIX ст. на Слобожанщині). У руці її (але не в тій, що у Велеса, а в протилежній) – ріг достатку.

Сварог – бог-творець і законодавець, батько Сварожичів (Перуна, Даждьбога-Радегаста, Смаги-Вогню і/чи Рарога), деміург, що співвідноситься з Гефестом, за світоглядом, що йде до орфічної традиції. Тому він – джерело вогню і його володар. Саме Сварог почав залізний вік і навчив людей користуватися залізними знаряддями. Звуки, приємні Сварогу, – це удари молоточків, дзенькіт ланцюгів й завивання вогню, тому що він найперший заступник ремесел і всіх майстровитих. Пожертви Сварогу приносять сиром (сирниками) або творогом. Слово „творог” означає – створений, є однокорінним з ім’ям Сварога, є символом небесних хлібів.

Кожна важлива подія сімейного життя фіксувалася символічними діями-обрядами та святами – невід’ємними складовими морально-естетичної культури нашого народу. Доброзичлива домашня атмосфера глибоко просякнута духовністю, приязню один до одного в родині, прагненням взаємопідтримки та взаємодопомоги [5, с. 130].

Специфіка світосприйняття давніх українців, їх місце у культурному та природному світі органічно пов’язані з усвідомленням роду. „Род” в інтерпретації давніх слов’ян означає сукупність родичів, земляків, народ, який історично утворився. Звідси походять слова: „родити”, „родитель”, „родич” тощо. Род – це чоловіче божество, уявлення про яке сформувалося приблизно у II – I тис. до н. е. й присутнє у Київській Русі поряд з культом Перуна (Рода Світовиди).

Свято Рода відзначалося у перший день Різдва принесенням йому у жертву хліба-коровая. У такий спосіб висловлювалася удячність богам і прагнення поклонятися йому і надалі. Рода шанувували також у тріаді свят бога врожаю Спаса. Вважалося, що Род є покровителем породіль, й число дев'ять (жінка виношує дитину протягом дев'яти місяців) також освячене Родом. За однією з версій, з ім'ям Рода пов'язана і назва стародавнього міста Родня, де колись знаходився культовий центр цього божества. Род став покровителем сім'ї, родини, про що свідчать численні зразки народного епосу.

Свято Землі наші предки відзначали 10 травня (за старим стилем). У цей день збиралися численні цілющі трави. У повір'ях слов'ян збереглися елементи культу Богині-Матері, започаткованого у добу Трипільської культури. Це божество вважалося не лише втіленням родючості, а й символом шанобливої пам'яті предків. В Україні донині збереглася клятва цілувати землю, й вона вважається священною. До Матері-землі ласкаво звертаються: „Земелька”, „земленька” [13].

Зберігаючи пам'ять про членів свого роду, українська родина виховувала у дітей почуття поваги, шани, гордої причетності до справи предків. Смерть людини сприймалася як велике горе, але з розумінням неминучості цієї втрати. Біль же розлуки тамувався сарказмом чи грубуватим гумором, характерним для української ментальності [15, с. 124]. Суспільні уявлення про свято і його сакрально-естетичну атрибутику завжди містили в собі певну частку містики, адже вони пов'язані з традиціями ушанування предків та поклоніння природним силам і давнім божествам.

Серед слов'янських племен колядування побутувало задовго до запровадження християнської віри. Усі двори урочисто обходили ряджені колядники із танцями, забавами й особливими величальними піснями – щедрівками, в яких славили господаря та його родину, бажали всіляких гараздів у новому році.

Відгомін уявлень про універсальний „закон” у слов'ян зберігся, зокрема, у явищі 12 сонячних (а не місячних) місяців року як хазяїв життєвого циклу. Практикувався розподіл року на дві частини: теплу (весняно-літню) й холодну (осінньо-зимову) або чотири пори року по три місяці в кожній. За індоєвропейською традицією, люди апелювали до універсального закону (ріти). У поняттях кола ріти, тією чи іншою мірою репрезентованих у мовах багатьох індоєвропейських народів, особливо важливим видається визначення категорій, що означають лад, закон, територію його поширення, час дії, людську спільноту, яка йому підпорядкована [14].

„Ріту” правомірно вважати основою або сутністю моделі світу, у т. ч. зодіакальної. Найвищим святом та початком дії „ріти” вважалося свято початку року й першого сузір'я зодіаку – весняне рівнодення. Враховуючи це, вузловими поняттями кола ріти у мовах слов'ян правомірно вважати терміни давньоруського, білоруського, російського, українського типів: Бог, весна, власть-волесть, доля, закон-покон, звичай-обичай, край-украї, країна-україна,

кіш, лад, літо, пора, правда, мир, рада, ряд-ряда, рід-род, рік-рок, світ, стан, страна-сторона, стрій-устрій-устроєніє, суд-судьба та ін.

Примітно, що багато термінів кола „ріти” у слов’ян етимологічно пов’язані з іменами головних слов’янських божеств [7]. Позначенню цього кола „власть-волость” споріднене ім’я бога Волоса-Велеса. Культ Волоса та його християнського наступника св. Власія пов’язаний з худобою, особливо великою рогатою, та святом Масниці. Вона була у східних слов’ян дохристиянським Новим роком, котрий відзначали, як і в інших народів, у день появи нового Місяця, найближчого до весняного рівнодення. Водночас ім’я Волоса пов’язане з назвою сузір’я Бика-Тельця. Одна з двох основних частин останнього – Плеяди – йменується у слов’ян термінами, похідними від імені Волоса: Волосожари, Власожельц, Власожелишти, Власожилишти, Власожалиця, Волосянка, Влачичі, Влашичі, Власи, Власці, Волосини [7, с. 60-61].

Ярило вважався язичницьким богом, який уособлював родючу силу весняного сонця. Наші предки уявляли собі, що Ярило ходив ночами по полях у білому покривалі, з вінком маків і хмелю на голові, із серпом та жмутком дозрілого колосся в руках. З його приходом природа загоралася коханням. Весняне сонце бере шлюб із землею й кличе до цього ж людину.

Перед Петрівкою Ярило ніби вмирав – плодуча енергія землі й сонця досягала своєї кульмінаційної точки й ішла на спад. Похорони Ярила у перший понеділок Петрівки символізують зазначене явище. Молоді жінки відзначали цю подію веселими забавами, які мали кумедну назву: „гонити шуліку”. Жіноцтво сходилося до шинку, де пили горілку, танцювали та співали сороміцьких пісень. Причому у цих забавах брали участь лише заміжні жінки; удовиці ж та незаміжні жінки „на шуліку” не допускалися. Дівчата у цей пам’ятний понеділок пускали на воду клечальні вінки, які були виплетені ними у перший день Зелених свят.

Будь-яка етнічна культура має свої ключові поняття. У східних слов’ян вони асоціювалися з порядком, ладом (семантика „ладу” є досить широко: це і порядок, і злагода, і влада, і устрій). Останнім, за народними віруваннями, керують божества: Ладо з Ладом та Доля. Саме вони приводять у порядок строкате слов’янське суспільство, спонукаючи всіх підкорятися главі: молодших – старшим, дітей – батькам та ін. В основу ієрархічного підкорення покладено не силу, а пошану: старшого за віком та ієрархією поважали й нерідко ототожнювали з божеством.

Статус святинь та сакралізованих осіб географічно пов’язувався з почесними стороною світу й місцем тощо. У східних слов’ян особливо шанувався схід: там сходило сонце, звідти надходило тепло й життя. Схід асоціювався з найулюбленишим кольором наших прашурів – синім. Різноманітні заговори, заклинання й молитви виголошувалися так, щоб людські обличчя були звернені на схід; тільки по ходу сонця (посолонь) йшла молода запрошувати гостей на весілля; будуючи хату, слов’яни обов’язково

розташовували її дверима на схід. Вважалося, що побачити перший промінь сонця – значить отримати боже благословення [3].

Одним із найяскравіших звичаїв наших предків було закликання весни. У своїх легендах і казках український народ створив світлий образ Весни, символом якої виступала дівчина з вінком квітів на буйних косах, що „десь у садочку шиє сорочку”, а інколи й молодиця, що вже має або повинна мати дочку. Час закликання весни залежав від регіону та від кліматичних умов року – ранньої чи пізньої весни.

М. Сумцов надає опис харківських веснянок: „В весняну добу дівчата беруться за руки і йдуть рядочками з села на поле, роблячи ворота з піднятих рук, під котрими по черзі проскакують наперед задні парні, співаючи:

„Весна, весна красна,
Що ти нам принесла
Принесла я вам літочко,
щоб родило зіллячко,
І рута, і червоний мак, і м'ята,
і зелений барвіночок” [12, с. 38].

Закликання весни поєднувалось із вигнанням зими – її смерті. Наші пращури раділи воскресінню Природи й вірили, що з ним пробуджуються, виходять „на цей світ”, розважаються і бенкетують разом із живими душами померлих родичів. Птахи – провісники весни, нібито приносили її на своїх крилах з вирію – царства вічного літа, виступали втіленням душ померлих, посередниками між небом і землею, світом поцейбічним і потойбічним. Вшановуючи божества весняного циклу, наші пращури не обділили увагою й зимові сакральні сили. Практикувався обряд поховання Зими – постаті „Мари” („Морени”), яка морила землю стужею, а людину хворобою та голодом. Солом'яне опудало Морени клалося у труну, яку з плачем несли до річки, кидали у воду й топили. У відповідності зі слов'янським міфом, талі води несли Морену до русла сонячної Ра-річки, туди, де земля межувала з небом. Там зустрічала Морена душі померлих, котрі також перепливали зазначену річку й втрапляли на небесні луки Сварога, захопивши із собою у вирій грудочку рідної землі.

Люди полегшено зітхали услід за Мореною, просвітлено дивилися з берега, як на річці „шука хвостом лід розбиває”: її б руками піймати, але у цьому криється небезпека. Хто піймає, тому вже не рибалити – „не піде риба на руку”, тікатиме. Про це знали від діда-прадіда, тому не чіпали шуку, тільки слухали, як розливається вода й зелень „шумить”. Розливи води й зелений „шум” вважалися переконливо ознакою перемоги тепла. Весняне дійство – хороводи та ігрища при розпаленому багатті – тривали у давніх слов'ян Слобожанщини від березня до червня [6].

У дохристиянський період історії народи Європи, вшановуючи свято зимового повороту сонця, приносили у жертву живі істоти, в тому числі й кабана (готи), оскільки ця тварина була присвячена у цих племен сонцю.

Такий звичай був у наших предків, але відправляли вони його по-своєму. Свято Сонця святкувалося не взимку, а навесні – у день весняного рівнодення. Тому його ритуалістику було пристосовано до Великодня. Що ж до поросят, то їх пекли, – але не з тіста (як шведи, норвежці та ін.), а справжніх, а то й підсвинків, і ставили на стіл з хріном у зубах.

Яйце, розфарбоване червоним та жовтим кольорами в якості символу оновленого життя здавна вшановували багато народів (стародавні перси, єгиптяни, греки, римляни тощо). Яйце в уявленнях стародавніх слов'ян з його властивістю перетворюватися у птаха було сповнене таємничим змістом. Люди вбачали у цьому акті підтвердження своєї віри у чаклунську здатність живих істот перевтілюватися [10, с. 4].

Поклоніння пофарбованим яйцям відоме багатьом народам світу. До прийняття християнства у слов'ян побутував звичай: навесні, коли святкувався прихід нового року, дарувати один одному „красні яєчка” (крашанки). Яйце – символ сонця, перемоги життя над смертю, відродження природи й бога Хороса, найяскравіше репрезентувало сакральний світ праукраїнців. „Красні яєчка” дарували на знак перемир'я, бажаючи здоров'я і щастя, від наговору, усіляких хвороб тощо. На Слобожанщині наречений дарував своїй судженій писанку як символ щасливого життя. На Полтавщині молоді матері одарювали писанками кумів, „викуповуючи” у них свою дитину після хрещення [1].

Перші глиняні й кам'яні яйця, позначені геометричним або рослинним орнаментом, й знайдені археологами на території України, датуються XI – XII століттями. Хвилясті лінії – символ води й кружальця – сонячні знаки, ромби – символи засіяного поля, зображені на яйцях-писанках, уособлювали безмежний космос. За допомогою цієї магичної символіки людина прагнула підкорити собі явища природи.

Сучасні етнографи констатують наявність генетичного зв'язку між слов'янським Кострубом і старогрецьким Адонісом, на честь якого присвячувалось одне з весняних свят. Жінки, його учасниці, плакали, причитали й співали Адонісові пісні, який після смерті чудодійно воскресав. З язичницьким божеством Кострубою асоціювалися сум з приводу смерті природи та її неодмінного воскресіння.

Старовинне свято Красної Гірки, або Красної Лелі, біоритмічно співпадало з розпусканням та цвітінням дерева ясеня. Останнє зростало на живописних („красних”) горбах та узгір'ях, вважаючи й на те, що вони першими вкривалися весняною травою. За повір'ям, на Красній Горі ховалися духи чоловічої статі: упирі, перелісники, характерники, відьмаки, тоді як на Лисій горі розкошувало демонічне жіноцтво: мавки та русалки. Духи грілися біля вогнів „красних” дерев й справляли шабаші на Радницю-Проводницю, Красну Гірку та Навин день.

Першого дня Трійці в Україні й донині справляють архаїчний обряд водіння Куста [11]. Молоду дівчину вбирають у зелень, прикрашають стрічками

і з піснями водять селом, отримуючи гостинці від господарів осель. В окремих регіонах нашої держави обряд має й іншу назву – „водити тополю”.

Із Зеленими Святами в українців пов’язано багато повір’їв про русалок. Вважалося, що упродовж трійцького тижня після Трійці (він називається також Русальницею) по землі ходять русалки. Їх уявляли у подібі дівчат або молодих жінок, які втопилися під час купання.

У четвер русалчиного тижня не можна працювати, аби не розгнівити русалок; щоб вони не нашкодили домашній худобі, птиці й усьому господарству. Після світанкової зорі дівчата йшли у поле, беручи з собою хліб із житнього борошна, спеціально для цього спечений. У полі хліб ламали на декілька шматків, ділилися ним порівну, а потім кожна йшла на ниву свого батька, де росло жито, кладучи на межі хліб для мавок – „щоб жито родило”.

У трійцьких обрядах Слобожанщини активно репрезентований культ предків. Трійцькі обряди були зорієнтовані на зміцнення здоров’я людини й підвищення родючості поля, збереження домівки від усіляких нападів. З метою забезпечення належної продуктивності домашньої худоби корів прикрашали вінками (щоб добре доїлись). Гостинцями-подарунками заохочувалися громадські пастухи [2].

Купальські свята на Слобожанщині визначаються особливою поетичністю та чарівністю. У селах Полтавщини вважали, хто встигне зірвати чаклунську квітку папороті (а вона розквітає опівночі, загорається вогнем і тут же осипається), тому відкриваються заховані скарби, а сам він дістане чудодійну силу та знання. За народними повір’ями, лікарські рослини мають найбільш цілющі властивості, коли вони будуть зібрані у купальську ніч або уранці з „іванівською” россою. Тому й умиваються українські дівчата тією россою на красу. Отож, у ніч на Купала сміливі шукали в лісі папороть, дівчата ворожили на вінках [6, с. 63].

Підсумовуючи все вище викладене, можна зробити такі **висновки**:

1. Зв’язок традиційних українських свят Слобожанщини з давньоруською культурою виявляється у атрибутивному, вербальному, інтонаційному аспектах, збереженні драматургії ритуальних дій, особливо в обрядах зимового календарного циклу.

2. Найважливішими рисами в традиційних обрядових святах Слобожанщини є дотримання вимог культу предків, достатньо стійкі погляди на відправлення календарних обрядів, які є спадкоємним продовженням міфологічних уявлень, сформованих в давньоруській культурі.

3. В дохристиянський період давньоруської культури ствердилась цілісна система традиційних календарних свят, основна їх структура, атрибутика, символіка, комплекс художніх засобів, що визначалось належністю до зимового чи літнього циклу та регіональними особливостями.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Сучасна соціокультурна ситуація свідчить про зростання інтересу громадян до своєї культури, до святково-обрядового фольклору наших предків. Таким

чином, вважаємо за доцільне вивчати художні образи календарно-обрядової традиції свого регіону, використовувати можливість їх застосування в процесі облаштування сучасних святково-масових форм. Благодатним матеріалом вивчення можуть стати святково-обрядовий фольклор, його виховний потенціал в навчально-виховному процесі закладів освіти різних рівнів акредитації.

Література:

1. Бердута М. З. Особливості обрядів та звичаїв Слобожанщини (XVIII – XIX ст.) / М. З. Бердута // Зб. наук. праць ХІСП. – 2001. – Вип. 6. – С. 19-25.
2. Бондаренко Г. Б. Гілки зелені в храмах ваших / Г. Б. Бондаренко // Людина і світ, 1991. – № 5. – С. 32-34.
3. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Булашев Г. – К.: Фірма „Довіра”. – 1993. – 414 с.
4. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – Луцьк: Вежа, 1997. – 296 с.
5. Журба К. О. Духовні цінності української сім'ї / К. О. Журба // Оновлення змісту, методів та організації форм художньо-естетичного виховання учнівської та студентської молоді: Наук. записки Рівн. пед. ін-ту. – Рівне, 1998. – Вип. 3. – С. 130-132.
6. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Иванов П. В. – Х.: Типография „Печатное дело”, 1907. – 216 с.
7. Карпенко Ю. А. Названия звездного неба / Карпенко Ю. А. – М.: Наука, 1981. – 184 с.
8. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – Кн. I, Т. II. – К.: „Обереги”, 1994. – 392 с.
9. Меркулов И. П. Архаическое мышление: вера, миф, познание // Эволюционная эпистемология: проблемы и перспективы / Меркулов И. П. – М.: „Российская политическая энциклопедия”, 1996. – С. 14 - 48.
10. Писанка – символ краси, символ Ведикодня, символ України // Час – Вип. № 17 (4022). – 24 квітня 2003. – С. 4.
11. Скуратівський В.Т. Покуть / Скуратівський В. — К.: Довіра, 1992. – 240 с.
12. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта: (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Сумцов Н.Ф. – Х.: Типо-литогр. „Печатное дело”, 1902. – 57 с.
13. Ткач М., Данилевська Н. Клечальний міст: джерела української міфології / М. Ткач, Н. Данилевська. – К.: Слива, 1995. – 128 с.
14. Топоров В. Н. Ведийское РТА: К соотношению смысловой структуры и этимологии / В. Н. Топоров // Этимология: 1979. – М.: Наука, 1981. – С. 139-156.
15. Труды этнографическо-статистической экспедиции вь западнорусский край снаряженной императорским русским географическим обществомъ. Юго-западный отдель: Материалы исследования собранные д. ч. П. П. Чубинским. / Томъ седьмой (ч. 1-3). – 670 с.

Надійшла до редакції 11.12.2008